

3.СЕКЦИЯ

ЖАМБЫЛТАНУДЫҢ БҮГІНІ МЕН КЕЛЕШЕГІ ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ ЖАМБЫЛОВЕДЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Ш.А. ШОРТАНБАЕВ

Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

shokhan69@mail.ru

М.Ш. АМАНГЕЛДІ

148-мектеп-гимназия

Алматы, Қазақстан

amangeldy.miras04@mail.ru

ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ МЕН ӨМІРШЕҢДІК СЫРЫ

Аннотация

Мақалада халық поэзиясының көрнекті өкілі Жамбыл Жабаевтың ерлік тақырыбындағы өлең-жырлары, елдікті жырлаған айтыс-толғаулары ақын мұрасының ең мәнді де мазмұнды саласын құрайтыны айтылады. Халықтың ерлік дәстүрін жырлау идеясы көнеден жалғасқан көркемдік дәстүр үлгісі ретінде ақын шығармашылығынан да жиі көрініп, жаңашылдық сипатпен дамыды. Ол өлеңдердің бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуге де үлесі зор.

Сондай-ақ, мақалада батырлық пен қаһармандықты жиі жырлаған Жамбылдың өзі өмір сүрген кеңестік дәуірдің шындығы, өмір шежіресі, ерлік өнегесі туралы айтылып, жан-жақты қарастырылады.

Мақала соңында Жамбылдың тағдырдың тезінен, уақыттың сұрыптауынан өткен жауһар жырлары бүгінгі таңда да Мәңгілік Ел ұстанымын бағдар еткен ел болашағына қызмет ете беретіні нақты тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Ақын, көркем әдебиет, әдебиеттану, көркемдік дәстүр, шығармашылық, поэзия, жыр.

Көркемдік ойлау нәтижесінде өнер иелері өлмейтін туынды тудыратыны анық. Ұлттық сипатпен ерекшеленетін әр халықтың өнер туындылары көркемдік ойлаудың шеңберінде жүзеге асатыны да мәлім. Сөз өнерінің дүлдүлдері дүниеге әкелетін шығармалар көркемдік, зерделілік танымымызды тереңдетіп, рухани нәр, көркемдік қуат беретінін, сол арқылы дүниетаным көкжиегі кеңейетінін жоққа шығара алмаймыз. Көркем әдебиетті оқытуда туындыны тек әдеби тұрғыдан талдап қана оқытуды басшылыққа алу аздық етеді, көркем шығарманың берер тәрбиелік мәнін ескере отырып, оның адам жанына рухани ләззат сыйлауға, ізгілендіруге, болмысын кемелдендіруге, парасаттылыққа тәрбиелеуге, отансүйгіштік, елжандылық сезімдерін қалыптастыруға да септігі тиетінін елемеске болмайды. Елді сүйуге, жерді қадірлеуге, батырлықты дәріптеуге, айналана, қоршаған ортаға жанашырлықпен қарауды үйрететін әдеби-көркем туындылардың арнасы ауыз әдебиетінен басталып, күні бүгінге дейін тоқтаусыз айтылып, жырланып келеді. Яғни, көркем әдебиеттік оқу арқылы оқушының дүниетанымын, қоршаған ортаға, табиғатқа, отансүйгіштікке, елжандылыққа деген көзқарасын қалыптастыруға болады.

Осы орайда халық поэзиясының алыбы атанған, жыршы, жыраулық дәстүрдің, өнердің саңлағы саналған Жамбыл Жабаевтың шығармашылығы қазақ әдебиетінде ерекше аталатыны мәлім. Ақынның әдеби мұрасы, ақындық алымы мен суырып салмалық қабілеті туралы талай зерттеулер дүниеге келді. Оның ерлік тақырыбындағы өлең-жырлары, елдікті ту еткен айтыс-толғаулары ақын мұрасының ең мәнді де мазмұнды саласын құрайтынын, ол өлеңдердің бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуге де үлесі зор екенін анық аңғарамыз.

Қайшылықты кезеңдерді бастан өткерген ақынның шығармашылық ғұмырнамасы да талай теперішті көрді. Жамбылдың өнер адамы болып қалыптасуына өскен ортасының, ұлттық салт-дәстүрдің, әдеби мектептердің қаншалықты әсері болғанын, ақын өмір сүрген кезеңдегі тарихи-әлеуметтік жағдайлардың шығармашылығының дамуына тигізген ықпалын бүгінгі күн тұрғысынан түсіндіру, жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдау әдеби ортаға, оқырман қауымға оң әсерін тигізетінін ескерген жөн. Екі дәуірдің жыршысы атанған ақынның ақындық алымын, өлеңдерінің көркемдік қуатының күшін жоймайтындығын дұрыс түсінуге, халқымыздың басынан өткен тарихи-әлеуметтік жағдайды тақырып өзегі еткен өлең-жырларын дұрыс бағамдауға ықпал еткен дұрыс. Елін, жерін, батырларын, Отанын сүйіп өткен, жырға қосқан ақын шығармашылығын оқыту арқылы өскелең ұрпақты елжандылыққа тәрбиелеу, ізгі қасиеттерге үндеу, ата дәстүрімізді сыйлау секілді құндылықтарымызды қалыптастыруға жол ашпақпыз.

Жамбылды өлең-жырларында, айтыс-дастандарында елдің өткен тарихы, ерлердің ерлік жорықтары мейлінше мол қамтылған. Халықтың ерлік дәстүрін жырлау идеясы көнеден жалғасқан көркемдік дәстүр үлгісі реінде ақын шығармашылығынан да жиі көрініп, жаңашылдық сипатпен дамыды.

Жамбыл айтыстарының негізгі арқауы – елдің мұңы мен аңсары, ел бағына туатын, ел қорғаны бола алатын асыл азаматтарды жырлау. Құрманбетпен айтысында Сұраншы, Саурық, Сыпатай батырлардың ел бағына туған ер екенін, олардың ісі өнеге, ерлігі мұра, өлімі ерлік өлім екенін зор шабытпен жырлайды. «Шындықты, әсіресе халықтың ерлігін жырлау сарыны Жамбылдың айтыстарында анық көрінеді»[1, 85 б].

Сұраншы, Саурық батырым,
Шеніне дұшпан келмеген.
Садағын белге байланып,
Жауға қылыш сермеген.
Қамын ойлап халқының,
Тар кезенді бермеген, –

деп әр батырдың өзіне тән ерлігін, халқы үшін қиған өмірін жырға қосады.

Сарбаспен айтысында да осы мәселе алдынан қайта шыққанда, Шапырашты руынан шыққан ерлерді күллі елдің қамын жеген баһадүр бейнесінде суреттейді. Ал Досмағанбетпен қағысуында ел қорғаған батырлардың өрлігі мен ерлігін жырлап, «Еліме шапқан жауға қара түнек орнатып, қару-жарағын асынып, Алатаудай айбатын асырған Қарасайдай ерлердің» батырлығымен мақтанады. Жоғарыда аталған батырлардың тек рудың мақтаны ғана емес, берісі өңірдің, арысы күллі қазақтың қорғаны ретінде бағалайды.

Құлманбет ақынмен айтысында:
Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт –

немесе:

Берекелі елді айтам,
Ел тұтқасы ерді айтам, –

деп ел бірлігін, татулығын жырлап, елдікті сақтар, ел тұтқасын ұстар батырлардың ісін әманда қолдау керектігін естен шығармайды. Намысты қолдан бермеген, халқы үшін шәйіт болып жанын берген дей келе, қараорман қалың жұрты үшін өлген оларда арман жоқ деген тоқтамға келеді.

Ақын айтыстарында, әсіресе, Сұраншы мен Саурық есімі ілтипатпен аталып, ерлік күресі шыншылдықпен жырланады. Олардың нақты ерлік іс-әрекеттерін, адами болмысын, отаншыл сезімін де ерекше шабытпен суреттейді. Ел басына қиын-қыстау күн туған қиын шақта, жауға қаймықпай қарсы аттанып, ел тұтастығын сақтауға жасаған әрекетін, елдік мүдде мен ерлік рухты биік қойған мақсатын айтып, қарсыласына қарсы құрал ретінде ұтымды пайдаланады.

Қалың жаудан қаптаған
Қаймығып беті қайтпаған,
Ел тыныштығын сақтаған
Халқы сүйіп мақтаған
Ардагер батыр кім еді? –

деген риторикалық арнау түрінде сауал қойып, мұның арыстан жүректі Саурық батыр екенін алға тартады. Жалпы алғанда, жасынан есіміне, ерлік істеріне қанық болып ескен қазақ батырларының қаһармандық іс-әрекеттері, жарқын бейнесі ақын шығармашылығынан берік орын алып, жыр-толғауларында да, айтыс-дастандарында да егіз өрімдей қатар өріліп, бірін-бірі толықтырып, елі үшін жанын пида еткен, болашақ ұрпақ қамына алаңдаған ерлердің әдеби-көркем, тарихи тұлғасы халық жадынан өшпестей болып сомдалған. Сол себепті де белгілі әдебиеттанушы ғалым Есмағамбет Ысмайылов Жамбыл айтыстарында сюжеттік мотив кең екенін, оның айтыстарын әрі айтыс ретінде, әрі сюжеттік дастан ретінде тану қажет екенін алға тартады. Ежелгі ерлік дастандары мен қазақтың қаһармандық жырларының арасындағы жалғастықты, ол дастандардағы елді сыртқы жаулардан қорғау, халқы үшін қан майданға шыққан батырлардың ерлік ісін үлгі ету, бірлікке үндеу идеясын зерделеген ғалым Немат Келімбетовтің: «Өйткені дәл осы ізгі идеялар араға сан ғасырлар салып барып қазақтың «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырында өз жалғасын тауып, жаңа тарихи жағдайда мейлінше кең қанат жая түсті»[2, 16 б] деген пікірін Жамбыл жырлаған жырларға қатыссыз деп айта алмаймыз.

Сол ерлердің ісін алға апарар, ізін жалғар саңлақтардың ел ішінде сарқылмайтынына, елдің кегін қуатын ерлердің туатынына секімі зор. Азаттықты, бостандықты аңсайтын ақын рухы елдің ертеңіне деген сенімін азайтпақ емес.

Қолына алмас қару ап,
Алатаудан ақырған,
Жауын жеңіп жапырған
Қарасайдай ер туар, –

деп ерлігімен елдің абыройына бөленген ерлердің ізін басар ұландардың үмітін ақтап, халық қорғағанына айналар дейтін арман-аңсарын да жасырып қалмайды.

Күсеп, Сүйінбай, Тілеміс, Майкөт жырлаған Өтеген бейнесі Жамбыл жырлауында ширығын, тарихи хәм әдеби тұлғасы көркем тілмен айшықталып, өзгеше реңк алып, бояу қосқан.

Әдебиетші ғалым Мүбәрәк Үмбетаев Өтеген батыр жайлы жазылған оқу құралында: «Тарихи тұлға Өтеген Өтеғұлұлының көсемдік және ерлік істеріне қатысты туған жырлардың ішіндегі көркемдік кестесі мен халықтың идеясы басымы әрі бүгінгі әдеби игілімізге айналып отырғаны ұлы ақын Сүйінбай мен оның аса талантты рухани шәкірті Жамбыл жырлаған нұсқалар болып есептеледі»[3, 39 б], – дей келе, Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздерін саралап береді. Ел арасына кең тараған бірнеше нұсқасын қатар алып, салыстырып, батыр өміріне қатысты деректерді сүзгіден өткізіп, нақтылай түскен.

Жамбыл дастанында Өтеген батырдың жайлы қоныс іздеу мақсаты, сол мақсатқа жету жолындағы көрген қиыншылықтары кең қамтылып, суреттеледі. Ежелгі түркілердің қасиетті

мекені саналған Өтүкен қойнауы, Асан Қайғы армандаған Жерұйық пен Жиделібайсын жерлерін кие тұту, ардақтау арқылы халқымыздың арман-қиялының, аңсар-тілегінің қашан да биіктен табылғанына куә боламыз.

«Сөйтіп, Асан Қайғы тудырып, халық әдебиетінде одан әрі тың нышандармен толыққан Жерұйық жөніндегі утопияның негізінде бодандықты әлі білмейтін, емін-еркін көшіп қонған қазақ қауымын мұнан да керемет кемелдікке жеткізуге болады деген шүбәсіз сенімінің жатқандығын даусыз еді», [4, 27 б].

Ел қонысы тарылып, қиналған сәтін көрген Өтеген жақсы жер, жайлы қоныс іздеп, сапарға шығады. Еліне құт әкелемін, бақ орнатамын деген ердің асыл арманының жүзеге асуына тілекші болып, елі соңында қала береді. Дастан қаһарманының алдына қойған мақсаты айқын, ойы анық.

Мен табамын, табамын,
Бұлақ аққан жерлерді.
Көгі көктеп, гүл жарып,
Құрақ атқан жерлерді.
Жұт болғызбай, құт қонған,
Қой үстіне бозторғай
Жұмыртқалап, бақ қонған,
Сүйікті қазақ халқына
Ұнап жатқан жерлерді.

Жамбыл жырлауынан бұл Өтегеннің ғана емес, сол тұста отарлаушы елдің қыспағын көріп отырған дүйім жұрттың, қазақ халқының арманының көрінісін сезгендейміз. Сан ғасыр аңдысқан жаудан, анталаған дұшпаннан теперіш көріп келе жатқан халқымызға мәңгілік жайлы мекен, Бақыт тұрақтаған жер, Құт дарыған қоныс ұсынған өршіл идеяны, асқақ арманды аңғарамыз. Жырда Өтегеннің ой-арманы мен халық тілегі жымдасып, тұтастық құраған. Шығарманың өн бойында әнсана-хикая, аңыздық желі қатар өріліп отырғанмен, Өтегеннің батырлық тұлғасы, ақыл-парасаты, ерік-жігері шынайы сомдалып, елінің пана болар қорғаны, қамқор болар ақылманы, адастырмас оғланы ретінде суреттеледі. Өз заманының баһадүрі, жақсылық пен жарқын өмірді көксеуші, «Ер Өтеген болған емес жай кісі, заманының ол да Асан Қайғысы».

Елдік мәселелері мен ерлік күрестерді, батырлық пен қаһармандықты жиі жырлаған Жамбылдың өзі өмір сүрген кеңестік дәуірдің шындығын, өмір шежіресін, ерлік өнегесін де өлеңге қосқаны мәлім. Азамат және Ұлы Отан соғысы қаһармандарының ерлік рухын, қайраттылығы мен табандылығын дәріптеп, «Сұраншы, Саурық секілді, Болыпсың, балам, қаһарман» деп сүйсінеді. Майдандағы баласына, барша жауынгерлерге «Отанды сүй, Ел қадірін біл» деп ақыл айтады. Ел басына төнген қатерден құтқарар ұрпақтың бар екенін сеніп, олар жасаған ерлікті жаңа заманға сай көркемдік сипат дарыта отырып, өзгеше мақаммен үн қосады. Ерлік рух пен елдік мұраттың тұтастығын, сөйтіп, мәңгілік Елдің мыңғымайтын», қалғымайтын батырларына сөзбен ескерткіш орнатады. Бұдан өз үміт, арман жетегіндегі жаңа заманға лайық ақынның, Отан сақшысы немесе жауынгер ақын бейнесіндегі кейпін байқаймыз. Ақынның елім деп соққан жүрегінің дүрсілі, өлең болып ақтарылған рухты сөздері соғыс шарпыған барша жұрттың көңілін тасытты, мерейін асқақтатты. Елге, жерге бөлмей, ортақ Отанның абыройын жырлап, ерлердің ерлігін, қаһармандық өнегесін жырға қосты.

Ленинградтық өренім,
Мақтаньшым сен едің.
Нева өзенін сүйкімді,
Бұлағымдай көремін...
Уа, қаһарман, өренім,
Мақтаньшым, беделім!..
Қаласындағы Лениннің
Сайып қыран, өренім!

Жамбылдың тақырыбы сан алуан көркемдік қуаты кемел поэзиясының ұлтымызды отансүйгіштік рухта тәрбиелеп, елжанды ұрпақ өсіруге әр кезеңде септігі тиіп келе жатқанын айтуға тиіспіз. Әсіресе, Ел, жер қадірін сезінуге, ұлттың өткен тарихын ұлықтауға, өрлік пен ерлікті ту еткен батырларымызды дәріптеуге жетелейтін өлең жырлары ел игілігіне айналып, бүгінгі таңда да мәңгілік Елдің ертеңін ойлар, келешегінің күңгірт, болашағының бұлыңғыр болмауына алаңдар ұрпақтың ұстанымына айналып отыр. Ақын өлеңдеріндегі туған жер, табиғат суреттері түрлі көркемдік-бейнелеу құралдары арқылы жасалып, оқушыны әсемдікке баулып, әдемілікке құштар болуға итермелейді. Дыбыс қайталаушылық, эпитет, теңеу, синтаксистік параллелизм, әсірелеу, дамыу тәсілдері үйлесім тауып, ақынның ойы мен сезімі астаысып, шебер қиюласады. Табиғат тек сыртқы сұлулығымен ғана емес, ақын айтар ойымен, идеясымен жымдасып, бірігіп кеткен. Халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне жетік, ежелгі дәуірден келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығын шебер меңгерген ақын ондағы сарындарды да жаңашылдықпен игеріп, сәтті стильмен өрнектеген. Лиро-эпостық дастандарда, батырлар жырында жиі кездесетін теңеу, әсірелеудің үлгілері Жамбылдың табиғат танудағы танымымен ұштасып, әдемі үйлесім тапқан.

Оған ақынның соңында қалған мол әдеби мұрасы, елдік мүдде мен ерлік дәстүрді, идеяны арқау еткен жырлары дәлел. Жалаң ұрандамай, нақты жырлайтын, келте сөйлемей, дәстүрлі жыр үлгісімен ұзағынан төгілетін дестелі жыр үлгілері кестелі өрнекпен, шешен тілмен әдіптеліп, шұғылалы, көркем өлең шумақтарына айналған. Жамбылдың тағдырдың тезінен, уақыттың сұрыптауынан өткен жауһар жырлары бүгінгі таңда да Мәңгілік Ел ұстанымын бағдар еткен ел болашағына қызмет ете бермек.

Ақын өлеңдерінің тақырыптарын, жанрлық ерекшеліктерін, идеялық мазмұнын, көркемдік, поэтикалық қуатын, ондағы әдеби-теориялық ұғымдарды жете түсіндіру барысында оқушылардың көркем әдебиеттің мән-маңызын, тәрбиелік мәнін терең түсінуге, жете ұғынуға жол ашылады. Ақынның туған елге, өскен өңірге, атамекеніне, елдік мүдде мен ерлік рухқа арналған өлеңдерін оқыту арқылы жас ұрпақ санасына Мәңгілік Ел идеясына адалдықты, оның елін, жерін сүйуге, ерлікті бағалауға, қаһармандықты үлгі етуге деген отаншылдық сезімді қалыптастыруға болады. Туған елге, жерге, табиғатқа деген сүйіспеншілікті көркем шығарма арқылы ояту, тәрбиелеу мәселесі бүгінгі заман оқушысының дүниетанымына да аса қажет. Көркем туындының тәрбиелік мәніне, парасаттылыққа, ізгілікке ұмтылдыру сипатына, рухани-адамгершілікке жетелейтін күшіне күмән келтірмесек, онда Отан-Ана, ерлік, қаһармандық тақырыбы да өміршең, оқырман ұстанымын қалыптастыруға, оқушы зердесіне сәуле шашуға септігі зор мәселе ретінде өзекті болып қала бермек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. –Алматы: Санат, 1996.-240 бет.
2. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. –Алматы: Ана тілі, 1998.-256 бет.
3. Үмбетаев М. Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері: Оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2012.-133 бет.
4. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея.-Алматы: Білім, 2000.-336 бет.

ЖАМБЫЛДЫҢ СҮЙІКТІ ШӘКІРТІ

Ұшы-қиыры жоқ қазақтың кең даласы теңіздей шалқыған ақындық өнердің де иен өлкесі болғанын бұрын-соңды талай өнертанушылар, ақындар, зерттеушілер бірауыздан мойындап, ағынан жарылып, адал лебіздерін айтып кеткен. Өзге көп өнердің ішінен әсіресе тапқыр сөзге, төкпе өлеңге, қиыннан қиыстырған шешендікке ерекше ден қойған халқымыз «Өнер алды – қызыл тіл» деп тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін бір-ақ тұжырымдаған. Сөз қадірін білген ел ерекше сәтті айтылған «іші алтын, сырты күміс» өлең туындыларын ауыздан-ауызға таратып, кейде түпнұсқаның өзін ажарландырып, өткірлей түсіп отырған. Сондықтан да халықтың көңілінен шыққан, өмір шындығын барынша ұтқыр бейнелеген сөздер ғана ұмытылмай, ұрпақтан ұрпаққа жеткен.

Кейінгі буынға аттары белгісіз болып, мұрасы халық қазынасына айналып кеткен ертедегі небір дарынды жандарды айтпағанда, бертініректегі Кеңес дәуіріндегі өмір сүрген ақындардың да тағыдырында әлгі айтқан ауыз әдебиетіне тән заңдылықтың әсері болғанын көрмеу мүмкін емес.

Сол ақындардың бірі аты жұртшылыққа жақсы таныс болған Үмбетәлі Кәрібаев.

Үмбетәлі Кәрібаев 1889 жылы Алматы облысы Жамбыл ауданы Қарғалы деген ауылында (кейіннен Үмбетәлі ауылы) шаруа отбасында дүниеге келген. Әкесі Кәрібай өте қарапайым адам болған. Шешесі Бөпежан тойларда суырып салып өлең шығаратын кісі болған.

Үмбетәлі жастайынан өлең-жырға құмар болып өсті.

Оны мына бір өлең жолдарынан аңғаруға болады:

Шапырашты – әсілім,
Айқым деген – нәсілім.
Әйтек деген – арғы атам,
Кәрібай – менің өз әкем,
Үмбетәлі – шын атым.
Сөз айтпаймын жасырын.
Он төрт жасқа келгенде,
Оқыдым ілім, тәсілін.
Он бес жасқа келгенде,
Домбыра болды ғашығым.
Өлең болды көбіне,
Он жеті жастан кәсібім.
Қыр соңынан қалмадым,
Секілді менің ғашығым.

Оның ақындық өнерге деген құштарлығы жыр алыбы Жамбылмен танысқанынан кейін шарықтай берді. Ол Жамбыл дәстүрін жалғастырушы ғана емес, оның жақын досы, шәкірті, жаны сүйер інісі бола білді. Жасынан Жамбыл жырларын сүйіп өсіп, жатқа білген Үмбетәлі ақын шығармашылығын халық арасына таратты, өзі де ақындық өнерде соған еліктеді.

Жамбыл да Жетісудың көп ақындарының ішінен Үмбетәлінің үздік талантын бірден таныды, оны шәкірт етіп қасына ертіп жүрді, ақындық өнерге баулыды. Жиын-тойларда өзіндік суырып салма ақындық, айтыскерлік өнерімен көзге түсіп, сындардан сүрінбей өтіп, Жамбыл үмітін ақтады, өзінің талантын мойындатты. Сөйтіп Жетісу ақындарының ішінде Жамбылдан кейінгі құрметке ие болды.

Ақын өзінің ұлы ұстазы Жамбылмен бірге заман қуанышын толғайды, ақын ағасын құрметке бөлеген халық туралы айтады. Жамбылдың орден алуындағы толғауында ол: